

Ясен Бориславов

Естествена история
на българския смях

© Ясен Бориславов, автор, 2013 г.
© Велико Пенчев, корица, 2013 г.
© Книгоиздателска къща „Труд“, 2013 г.

ISBN 978-954-398-326-1

Ясен Бориславов

Естествена история на българския смях

от Иван Богоров до вестник „Българин“

Съдържание

Увод	7
1. Кратка история на смеха и на теоретичния интерес към него	13
1.1. „Изгубеното дете“ на Аристотел	13
1.2. Смехът на християнина	19
1.3. Хуморът – модерният европейски смях. Ролята на медиите.....	26
1.4. Българският модел	40
1.5. Модерност. Модернизация. Смях	44
2. Смеховете на Възраждането	52
2.1. Селският смях и/или присмех	52
2.2. Просветеният смях.....	63
2.3. Как се смее Иван Богоров.....	68
2.4. „Смехът това съм аз“. Сатиричните вестници на П. Р. Славейков	75
2.5. Политическата сатира на „Тъпан“ и „Будилник“	86
2.6. Смехът и смехотворството във възрожденския дискурс	94
2.7. Топография на възрожденския смях. Теми и типажии.....	103
2.8. Функции и употреби на смеха във възрожденския сатиричен печат	108
3. Смеховете на града	112
3.1. Хумористичните издания след Освобождението	112
3.2. Вестник „Свирка“ и политическите употреби на смеха.....	123
3.3. Хуморист ли е Захарий Стоянов?.....	131
3.4. Градската среда и градският смях	140
4. Литературно-бохемският кръг „Българан“ и появата на модерния български хедонизъм.....	164
4.1. Българановското преди „Българан“	164

4.2. Вестник „Българан“. Смехът като „естествена солидарност“	176
4.3. Българановството след „Българан“. Наследници и епигони	204
4.4. Топография на модерния смях. Темы и типажы	217
5. Динамика на жанровете в сатирично-хумористичните периодични издания. Поява и ранно развитие на българската карикатура	227
5.1. От синкретизъм към обособяване	227
5.2. От каламбура към пародията	231
5.3. От анекдота към вица	234
5.4. От гротеската към карикатурата	240
5.5. Някои типографски особености на хумористичните издания	250
Заключение.....	254
Приложение.....	264
Библиография.....	313

Увод

Повечето теории за смеха изтъкват неговата двойствена природа. Той, от една страна, е извънисторическа константа, съществувала в принципните си параметри през всички епохи, а от друга – той е изменчив и флуиден; променя се под натиска на културно-историческия контекст и социалната среда, променя се в рамките на отделни нации, етноси, съсловия, професионални групи. Древните хора не са се смеели, както се смеем днес, и това отдавна е привлякло вниманието на етнологзи и антрополози.¹ Но дори и хората от по-близки до нас времена, например преди сто години, не са се смеели така, както се смеем днес. Смехът е податлив на социална мимикрия, той се развива и променя под натиска на определени социални напрежения.

Всяко общество търси някаква благоприятна и разумна пропорция между смеха и сериозността. Около това търсене често са възниквали спорове, които са разделяли хората на две – едните, приемащи смеха като нещо добро, благородно и красиво, и други, които виждат в смеха нещо грозно, подривно и заплашително. В идеалната държава на Платон смехът е бил по-скоро нежелан. В своята „Поетика“ Аристотел го „реабилитира“ като по-скоро приемлив, за да бъде неговата социална територия отново стеснена от средновековната схоластика и отново разширена в епохата на Ренесанса. От епохата на Просвещението започва една дълготрайна традиция в интерпретирането на смеха като научен проблем. На тази тема са размишлявали Декарт, Спиноза, Хобс, Шафтсбъри, Кант и много други. Динамичният баланс в отношението смях – сериозност в различни

---

¹ Вж. Пропп, Владимир. „Ритуальный смех в фольклоре“. В: Проблемы комизма и смеха. Москва, Лабиринт, 1999, 220–256. Фрейденберг, Олга. Поетика сюжета и жанра. Москва, 1997, 92–111.

исторически ситуации е дал основание да се говори за иронични и неиронични епохи. Модерната епоха, времето след Просвещението, е подчертано иронична епоха. Смехът и иронията са съществен елемент от парадигмата на модерността – факт, забелязан още през XIX в. и широко интерпретиран във философията, литературата и изкуството.² За изкуството от времето на романтизма и след това иронията, както твърди Ортега-и-Гасет, става съдба.³

Българският смях е слабо проучен⁴, при това малкото по-сериозни монографии на тази тема са предимно литературоведски, изкуствоведски и етнографски и едва в последните години се забелязва известно разширяване на интереса от страна на историци, културолози и лингвисти. Специално към хумористичните вестници и списания, върху които е фокусирано това изследване, интересът е бил спорадичен и фрагментарен. В обзорните трудове по история на българската журналистика на тази тема е отделяно относително скромно място и оценките за отделни издания и тенденции нерядко са едностранчиви и идеологически острастени.

Цялостно изследване върху развитието на българския смях липсва. От гледна точка на историята, социологията и културологията образът на смеещия се българин е не просто незавършен, а бяло поле. Запълването на тази празнина изглежда особено важно в контекста на големия въпрос на хуманитаристиката: „Защо сме такива?“. Смехът носи трудно доловима в други сфери информация за характера на една култура. „Някакви много съществени страни на света са достъпни само за смеха“⁵, както твърди Бахтин. Само-

² Вж. Славов, Иван. Иронията в структурата на модернизма. София, 1979.

³ Ортега-и-Гасет, Хосе. Естетически есета. София, Наука и изкуство, 1984, с. 258.

⁴ Според Симеон Янев: „В повече от двестагодишната си нова история българската литература не познава нито една (в най-буквалния смисъл) книга върху пародията“. Янев, Симеон. Пародийното в литературата. София, 1989, с. 9.

⁵ Бахтин, Михаил. Творчеството на Франсоа Рабле и народната култура на Средновековието и Ренесанса. София, Наука и изкуство, 1978, с. 82.

описването и самоизследването на едно общество неизбежно минава през критическо (т.е. изследователско) вглеждане и разбиране на собствения смях.

Обяснението за изследователските празноти около българския смях може да се търси не само в мълчаливото подминаване на темата от страна на науката, но и в една странна инерция в българската критика, тръгнала от началото на миналия век и продължила през следващите десетилетия. В стотици писания, които по един или друг повод са се докосвали до тази тема, монотонно и настойчиво се внушава, че работата на смеха е да „поправя обществото“, „да бичува обществените недъзи“.⁶ Той трябва да воюва, да разобличава, да осмива, да има активна гражданска и политическа позиция – все неща, присъщи повече на сатирата, но не и на хумора, не и на смеха като цяло. На него рядко му е позволявано да бъде безнаказано забавен, просто забавен, да доставя удоволствие, без да преследва нравствени, политически и граждански цели. Оспорвано му е правото да бъде естествен, да бъде приеман в неговата природност. На българския смях системно е вмениявана в дълг една несвойствена сериозност. Той е или героичен в своята обществена активност, или срамен в своето весело лекомислие, а поради това и пренебрегван.

В светлината на това пренебрежение изпъква и известна диспропорция в отношението между смеха и сериозността в българската култура. Те трудно общуват и живеят в една

---

⁶ В библиографския справочник „Периодика и литература“ (Т. 1–5, София, БАН, 1985–1994) думата „бичува“ устойчиво присъства във всички статии за хумористични вестници и списания. В библиографията на българските сатирични и хумористични периодични издания от Възраждането до 1944 г. има над двадесет вестника с името „Бич“, както и впечатляващо множество от имена на жилещи, бодящи, удрящи, режещи и като цяло причиняващи болка предмети и животни. Вж. Иванчев, Димитър. Български периодичен печат. 1844–1944. София, 1962–1969, Т. 1–3. Вж. също Христова, Гавраила. Библиография на българския хумористично-сатиричен периодичен печат (1863–1996). В: Българско медиазнание. Т. 2. София, 1998, 1144–1173.

взаимна непропускливост. Притискан от официалната идеология в сферата на дидактичната, едноизмерна, политически ангажирана и назидаваща сатира, смехът често изтича в неофициални, маргинални и неконтролирани пластове на културата. Ако трябва да се постави диагноза на българския смях, тя би звучала така: атрофия на хедонистичното начало и хипертрофия на дидактичното. Тази диагноза е свързана с общия дух на модерната българска култура с нейния доминиращо ригористичен тон, еднакво характерен за литературата, живописата и пластичните изкуства. Образите на героизма, саможертвата, страданието и болката в продължение на десетилетия са интерпретирани като водеща нравствена ценност и тази тенденция далеч не е характерна само за социалистическия период. Сакрализирането и канонизирането на страданието е станало много по-рано. Това, че в своята прекомерна сериозност българската култура може да изглежда и комична, е малко утешение. Периодът от началото на XX в. до войните, времето на в. „Българан“ (1904–09), е изключение от общия ригористичен тон, което повече не се е повторило.

Причините за главната особеност на българския смях – разширеното поле на сатирата и стесненото поле на хумора, са вкоренени в националната история. Амбиция на настоящето изследване е да хвърли известна светлина върху този проблем, да насочи вниманието към него и по възможност да го отместа от периферията към центъра на научния интерес. Предизвикването на дискусия по темата би означавало, че целта е постигната.

Изследването обхваща продължителен период – от средата на XIX в. до 1912 г. Тази хронологична рамка е избрана, защото затваря един цикъл от развитието на жанровия диапазон в българския смях – от дидактичната сатира на Петко Славейков до елегантната пародийност в хумора на Елин Пелин, Александър Божинов и целия литературно-бохемски кръг около вестник „Българан“.

В епохата на Възраждането модернизационните процеси в българското общество открехват вратата за един нов, светски и публичен смях, различен от смеха в традиционния

и обвързан с религиозна и фолклорна нормативност бит. Ранните проявления на тази промяна са свързани със Славейковите смешни календари и първите хумористични издания: „Гайда“, „Тъпан“, „Будилник“, „Шутош“, „Звънчатий Глумчо“ и още няколко, недостигнали до нас, но известни от косвени сведения. В началото на миналия век след две десетилетия на възходящо историческо и културно развитие в България някак внезапно се появяват няколко десетки нови хумористични издания, качествено различни като съдържание и стил от възрожденските образци. Типични представители на тази хумористична вълна са издания като „Българан“, „Барабан“, „Шантеклер“, „Смях“, „Бай Ганю“, „Оса“ и много други. Техният смях е по нов начин модерен, това е смях, търсец по-често удоволствието, забавлението и радостта. В тези издания хуморът и иронията доминират над сатирата. Как и защо това е станало? Какви социални и културни напрежения са моделирали българския смях в неговото развитие от политически и нравствено ангажираната възрожденска сатира до „веселата петилетка“, белязана от хедонистичния смях на българановци? Това са основните въпроси, на които са търсени отговори. Проученият материал е извлечен от няколко десетки хумористични вестници и списания, както и от значителен по обем масив от исторически, етнографски, философски, социологически, литературни, статистически и други източници.

Научното „преследване“ на смеха е очертало две тенденции в неговото интерпретиране – да бъде обясняван по възможност с неговия собствен инструментариум, т.е. да се теоретизира афористично, бляскаво и фрагментарно, или да се подхожда с неговата противоположност – сериозността. Резултатите от първия подход обикновено са повърхностни, а от втория – повече или по-малко едностранчиви. Ще се движим към целта, отбягвайки и двете крайности и без да забравяме, че истината, също като смехът, често е с протеевски дух. Водени от убеждението, че изследването на смеха най-малко може да си позволи да бъде езотерично, сме се старали то да звучи разбираемо и за неизкушения в научната проблематика читател.

1. Кратка история на смеха и на теоретичния интерес към него

1.1. „Изгубеното детенце“ на Аристотел

В теориите за смеха открай време се е промъкнало внушението, че тази част от знанието е изначално повредена. Сякаш липсва нещо от условието на задачата и затова тя не може да има правилно решение. Това нещо е изгубената втора книга от „Поетиката“ на Аристотел, посветена изцяло на комедията. Така научният градеж сякаш се е оказал без темел, върху който да стъпи и уверено да върви нагоре, поради което повечето теории за смеха са неустойчиви и някак паянтови. В теоретизирането има предпазливост, страх да не би отнякъде да се появи изгубената книга и отново да обърка нещата, както вече веднъж го е направила със своето изчезване. „Изгубеното детенце“ на Аристотел е станало неизбежен орнамент в изследванията за смеха много преди Умберто Еко да го вгради в сюжета на своя роман „Името на розата“. За повече от две хилядолетия се е запазило правилото да се теоретизират главно външните проявления на смеха, неговите функции и норми на употреба, а не какво представлява и как е възможен този мускулно-емоционален и интелектуален спазъм.

Аристотел не е първият, който размишлява върху същината и разумното приложение на смеха. Самата „Поетика“, според утвърдено в науката схващане, е писана като „възражение срещу Платон“⁷. В последната десета книга на „Държавата“ Платон приема, че *подражателната поезия* (което включва и комедията) *няма място в държавата, защото е в състояние да вреди на почтените хора*⁸. За да

⁷ Ничев, Александър. Поетиката като възражение срещу Платон. В: Аристотел. За поетическото изкуство. София: Наука и изкуство, 1975, 11–63.

⁸ Платон. Държавата. София: Наука и изкуство, 1975, с. 474.

няма съмнения относно неговото отношение към смеха и смехотворството, в „Разказа на Ер“ за задгробното въздаяние сред душите на покойниците е спомената и *душата на шегобиеца Терсит в маймунски образ*⁹.

Според Платоновото разбиране, изложено в диалога „Филеб“, смехът е *вид порочност, получила названието си по определено състояние на ума*. При тази порочна наслада на душата удоволствието произтича от *смесването на наслада и злорадство*¹⁰.

Според класическата дефиниция на Аристотел смешното е *някаква грешка и грозота, не болезнена и не пагубна... нещо грозно и разкривено, но без болезнено въздействие*¹¹. Това първо научно определение на загадъчната субстанция, предизвикваща смях, все още не е загубило своята актуалност. „То фигурира като момент или аспект в много от последвалите дефиниции на смешното, дадени и от автори, които са го търсели в други посоки.“¹² Повечето от тях се придържат към него било в частта му за „грешката“ и „грозотата“, било в частта му за мярата („не пагубно“, „без болезнено въздействие“).

В „Реторика“ Аристотел определя смеха като едно от приятните неща, *присъщи на човека*¹³, и явно в своето разбиране той се е оказал по-близо до реалността от Платон, защото античният гръко-римски свят е по-скоро смеещ се и весел. Тази страна от характера на епохата може да бъде видяна в комедиите на Аристофан, Плавт и Теренций, в сатирите на Хораций, Ювенал и Лукиан, прозата на Апулей и Петроний, както и в съчиненията на двама римски теоретици на комичното – Цицерон и Квинтилиан. Впрочем античната пародийно-хумористична традиция води началото

⁹ Пак там с. 498.

¹⁰ Платон. Диалози. Т. 4. София: Наука и изкуство, 1990, с. 437.

¹¹ Аристотел. За поетическото изкуство. София: Наука и изкуство, 1975, с. 72.

¹² Паси, Исак. Смешното. София: Наука и изкуство, 1972, с. 59. Карасев, Леонид. Парадокс от смехе. В: *Вопросы философии*, 1989, № 5, 47–49.

¹³ Аристотел. Реторика. София: Наука и изкуство, 1986, с. 83.

си още от Омир, комуто древните приписват авторството на епическата поема „Батрахомиомахия“ „Войната между мишките и жабите“, пародиен вариант на „Илиада“. Белег за този уклон на епохата са и множество смешни изображения – рисунки, статуетки, теракоти със странни сюжети (Одисей оре, облечен в женски дрехи). Към този смях обаче трябва да се подхожда внимателно поради вероятността от анахронично тълкуване, което още Бодлер е забелязал.¹⁴ В тези изображения, както и в литературните образци, античният смях често отвежда към една по-далечна митологична древност, когато в представите на хората смехът и плачът са били ментално, а поради това и ритуално свързани, единни.

В митологичното съзнание смехът има ритуално-магически функции. В тази връзка ще припомним често цитираното определение на Олга Фрейденберг, според което *пародията не е просто имитация или продукт на нечия весела фантазия, а архаична религиозна концепция на „втория план“ и на „двойника“ в пълно единство на формата и съдържанието*¹⁵. Това схващане за пародията и смеха, както и множеството етноложки проучвания по проблема, помагат да се разбере защо още от времето на Омир сферите на сериозността винаги като сянка са следвани от някакво свое комично и пародийно отражение.¹⁶ В този смисъл популярната сентенция на Оскар Уайлд, че „ако пещерните хора са можели да се смеят, историята на човечеството щеше да бъде много по-различна“, показва как сентенциите в своята претенция за универсалност могат да поднасят и неверни

---

¹⁴ „Колкото до смешните фигури, които ни е оставила древността... струва ми се, че всички тези неща са напълно сериозни. Венера, Пан, Херкулес не са били смешни. Започват да им се присмиват след идването на Христос.“ – Бодлер, Шарл. За същината на смеха и за комичното в пластичните изкуства. В: Естетически и критически съчинения. София: Наука и изкуство, 1976, с. 235.

¹⁵ Фрейденберг, Олга. О происхождении пародии. В: Русская литература XX века в зеркале пародии. Москва: Высшая школа, 1993, с. 403.

¹⁶ Вж. Пропп, Владимир. Ритуальный смех в фольклоре. В: Проблемы комизма и смеха. М. 1999, 223–256

неща. Светът е това което е, тъкмо защото пещерните хора са се смеели. Как точно и на какво можем само да предпологаме.

Развитието в представата за смеха и смешното през Античността е отразено в трактата на Цицерон „За оратора“. Пристъпвайки към проблема, той открито заявява, че теоретизирането върху неговия онтологичен аспект може да направи човека смешен. *Що е смехът, как се предизвиква, къде се намира, как съществува и как избухва така внезапно, че дори да искаме, не можем да го сдържим, е въпрос, който няма връзка с нашата тема, а дори и да имаше, не бих се червил поради това, че не знам нещо, което не са знаели и онези, които са искали да минат за познавачи.*¹⁷ Онези, които са искали да минат за познавачи, са авторите на *много гръцки книги за смеха*¹⁸, за жалост недостигнали до нас. Така още от Античността е начената една съхранена до днес практика – за смеха да се размишлява предпазливо и леко самоиронично, следвайки Цицероновата увереност, че *за остроумието наука няма*¹⁹. Според Б. Кроче всички определения на комичното са предизвиквали чувството, което се опитват да изследват.²⁰ В литературата за смеха това полушеговито схващане се среща в разни варианти.

Цицерон, следвайки Аристотел, приема за източник на смеха *нещо грозно и уродливо, което по неотблъскващ начин отбелязва и означава нещо отблъскващо*²¹, но той добавя и нещо ново, изненадата, внезапността като важна част от механиката на смеха – според него *от всичко най-смешно е неочакваното*²². Акцентът в трактата е поставен

¹⁷ Цицерон. За оратора. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 130.

¹⁸ Пак там, с. 125.

¹⁹ Пак там, с. 126.

²⁰ Борев, Юрий. Комическое. Москва, 1970, с. 3. Пак там (с. 6) е цитирано и казаното от В. Шимборска по повод на изследването на Богдан Дземидок (Dziemidok, В. О komizmie. Warszawa, 1967). Според нея теорията на Дземидок приличала на костюм с един номер по-голям – не стои добре, но гарантира свобода на движенията.

²¹ Цицерон, цит. съч. с. 130.

²² Пак там, с. 142.

върху употребите на смеха в ораторското изкуство. Според Цицерон той е напълно приемлив, полезен и ефективен, но при определени условия. *Трябва да се държи сметка за хората, предмета, обстоятелствата, да се внимава да не би шегата да урони достойнството на речта.*²³ Изрично е подчертано спазването на мярата, за да се *разграничи ораторът от шута*, както и да не се забравя, че *в случаите, когато изричаме шега, [трябва] да ни ръководят благоразумието и сериозността*²⁴. Приемлив е незлобливият смях. Иронията той нарича *разиграване на привидна истинност* и смята, че това е *изключително елегантен похват, който е хем сериозен, хем остроумен и е пригоден както за ораторска изява, така и за изтънчени разговори*²⁵. В текста е споменато, че *гръците включват в смешното още неща – клетви, почуда и заплахи*²⁶, които Цицерон смята за по-скоро периферни на темата, т.е. през I в. пр.Хр. римският (изтънчен и градски) смях вече е бил в някаква степен различен, културно отдалечен от гръцкия. Век по-късно това културно различие е привлякло вниманието на Квинтилиан („Обучението на оратора“), който изцяло се придържа към етичния ракурс, развит от Цицерон, но обръща специално внимание на особеността **афинитет на смеха към града**. Предмет на пространни размишления е една специфична социална форма на смеха – **urbanitas**, дума, в която е вложен смисъл на *столична вежлива духовитост, столична остроумна шега, столично остроумие, изящна столична духовитост*²⁷. Полисемантичният характер на думата *urbanitas*²⁸ ясно показва, че в имперския Рим се е гледало на

²³ Цицерон, цит. съч. с. 128.

²⁴ Пак там с. 133.

²⁵ Пак там с. 139.

²⁶ Пак там, с. 143.

²⁷ Квинтилиан. Обучението на оратора. София: Наука и изкуство, 368–370.

²⁸ 1. градски живот. 2. а) вежливост, учтивост; за реч: изящност, правилност в произношението. б) остроумие, шега, хитрост. Войнов, Михаил, Александър Милев. Латинско-български речник. София: Наука и изкуство, 1990.

смеха и по-точно на изискания смях и на изисканата шега като на нещо присъщо на градския човек. Градската среда и градските нрави са направили смеха многопластов, разнообразен и мярка за изисканост. Градът и смехът са се свързали. *Столична вежлива духовитост*, обяснява Квинтилиан, *се нарича този маниер на говорене, с който виждам, че се означава реч, изразяваща с думите, с тона и начина на употребата някакъв характерен за столицата вкус и една незабележима начетеност, която е придобита в общуване с образовани хора; нейната противоположност е „селската простота“*.²⁹

Важно е да се подчертае, че това разбиране за смеха не е изолирано, то е характерно за средата и епохата. Като всяка светска култура късноантичната култура проявява критическа саморефлексия, която естествено засяга и собствения смях. Тази тема често е била дискутирана, както изтъква и самият Квинтилиан. Той цитира Домиций Марс, автор на съчинението „За столичната духовитост“, като специално отбелязва, че неслучайно *написаното от него произведение не е озаглавено „За смеха“, а е озаглавено „За столичната духовитост“* (*urbanitas om urbs – столичен град*, бел. на Квинтилиан). Самият Марс, както обяснява Квинтилиан, е следвал мнението на Катон, твърдейки, че *със столична духовитост ще бъде този човек, на когото повечето думи и отговори ще бъдат добре казани и който навсякъде ще говори по един шеговит и изискан начин*³⁰. Според собственото мнение на Квинтилиан *столичната изисканост е такава приятна шега, в която не може да се долови нищо незвучно, нищо селско, нищо грубо. Това е онзи атицизъм у гърците, който издава изящния вкус на говорене, характерен за Атина*³¹. В епохата на Просвещението емоционалното съдържание на понятието *urbanitas* ще се окаже пренесено в нова дума – *humor*.

²⁹ Квинтилиан, цит. съч. с. 370.

³⁰ Пак там, с. 386.

³¹ Пак там.